

Elastisch Europa

Robin de Bruin

Elastisch Europa

*De integratie van Europa en
de Nederlandse politiek, 1947-1968*

Het onderzoeksprogramma De Natiestaat

Dit boek maakt onderdeel uit van het onderzoeksprogramma 'De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815'. Dit programma wordt gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), zeven faculteiten Letteren en Geschiedenis en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING). Het startte in 1995 en omvatte zeventien projecten: negen proefschriften en acht onderzoeken op postdoctoraal niveau. De coördinatie van het programma was ondergebracht bij het Nederlands Centrum voor Contemporaine Geschiedenis te Groningen.

Het programma 'De Natiestaat' beoogt een impuls te geven aan de geschiedschrijving over politiek in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Naast de institutionele geschiedenis van wetgeving en partijvorming gaat de aandacht uit naar de ontwikkeling van politieke stijl, cultuur en omgangsvormen.

© 2014 Robin de Bruin / Uitgeverij Wereldbibliotheek bv, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Bureau Beck

NUR 680/697

ISBN 978 90 284 2375 6

www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

Lijst van afkortingen in de tekst	9
Inleiding	11
<i>Euroscopsis en het huidige publieke debat over Europese</i> <i>integratie</i>	11
<i>De ‘Europese roes’ van de jaren vijftig en zestig</i>	16
<i>De onvermijdelijkheid van Europa</i>	19
<i>Nederland en de oprichting van de Europese instellingen</i>	22
<i>Europa vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines</i>	28
<i>Een spel voor Haagse insiders?</i>	34
<i>Tekortkomingen van Alan Milwards these</i>	39
<i>Hoofdstukindeling</i>	41
1. Onvermijdelijkheidsretoriek	45
<i>De noodzakelijkheid van economische schaalvergroting</i>	45
<i>Integratieplannen uit het interbellum</i>	47
<i>Europese integratie en technologische vooruitgang</i>	53
<i>Het nationaal-socialisme en de integratie van Europa</i>	55
<i>Europese integratie als oplossing van het Duitse vraagstuk</i>	59
<i>Afscheid van de Nederlandse toeschouwersmentaliteit</i>	61
<i>Wederzijdse doordringing van politiek en diplomatie</i>	66
<i>Verskillende routes naar Europese eenheid</i>	69
<i>Breed draagvlak voor een Europese superstaat</i>	72
<i>Drees’ bezwaren tegen de EDG</i>	75
<i>De onvermijdelijkheidsretoriek van Nederlandse politici</i>	79
<i>Grotere eenheid als politieke dwanggedachte</i>	83
2. Het elastische Europa van Hans Linthorst Homan	87
<i>Het federalistische ideaal van een excentrieke hoge ambtenaar</i>	87
<i>Achtergrond van Homans engagement in de crisisjaren</i>	90
<i>Pleidooi voor compromisvrede in voordeel van nazi-Duitsland</i>	91
<i>Hitlers Nieuwe Orde als window of opportunity voor Europa</i>	94

<i>Eliteberaad in Sint-Michielsgestel</i>	97
<i>Doorbraak en Europese integratie</i>	99
<i>Homans 'functionalistische' pleidooi voor landbouwintegratie</i>	102
<i>Homan en het overleg over een douane-unie</i>	103
<i>Een federalist als Permanent Vertegenwoordiger</i>	106
<i>Rumoer over de vervanging van Homan</i>	109
<i>Homan in het 'politiek half-duister' van de EGKS</i>	112
<i>Homan als exponent van zijn ambtelijke en politieke omgeving</i>	115
3. Doorbraaksocialisten als exporteurs van binnenlandse compromispolitiek, 1947-1954	119
<i>Welvaartpolitiek als reactie op de totalitaire verleiding</i>	119
<i>Politieke hartstocht verruild voor sociologisch verstand</i>	121
<i>Nationale vernieuwing en Europees federalisme</i>	124
<i>Tegenstrijdigheden in de politiek van de wederopbouw</i>	127
<i>De PvdA als nationaal-gouvernementalistische partij</i>	131
<i>De derde weg en het atlanticisme in de PvdA</i>	134
<i>Het geluid van jonge ambtenaren in de PvdA</i>	135
<i>De Europese dimensie van het streven naar vernieuwing</i>	137
<i>Het politieke compromis als exportartikel</i>	140
<i>Europese integratie en de convergentie van partij-ideologieën</i>	141
<i>Projectie van de nieuwe Nederlandse politieke verhoudingen op Europa</i>	143
4. De KVP en de verbinnenlandisering van de buitenlandse politiek, 1947-1954	147
<i>Steun voor Europa in de KVP</i>	147
<i>Partijpolitieke en nationale benadering van Europese integratie</i>	148
<i>Opinie van de KVP aanvankelijk door enkele deskundigen bepaald</i>	152
<i>Europese integratie als reactie op de Koreacrisis</i>	156
<i>Geen Europese staat op ideologische basis</i>	158
<i>Bovenpolitieke samenwerking van parlementariërs</i>	162
<i>Standpunten over Europa aan functie verbonden</i>	165

5. De integratie van Europa en de antirevolutionaire beginselen,	
1951-1962	167
<i>Antirevolutionairen en de welvaartsideologie</i>	167
<i>ARP'ers en de EEG</i>	168
<i>De christelijk-sociale politiek van Cees Hazenbosch</i>	169
<i>Hazenbosch over Europese integratie</i>	171
<i>Antirevolutionaire beginselpolitiek</i>	174
<i>Aarzeling in de ARP over de wenselijkheid van Europa</i>	177
<i>De antirevolutionaire ideologie en Europese integratie</i>	181
<i>Europees overleg als broeikas voor binnenlandse</i> <i>samenwerking</i>	183
<i>Ideologische versoepeling als gevolg van Europa</i>	188
6. De transformatie van de Nederlandse politiek en de	
onttovering van Europa, 1958-1968	191
<i>Europese samenwerking intergouvernementeler</i>	191
<i>De Gaulle als voorbode van een conservatief Europa</i>	193
<i>Roep om Europese democratische controle</i>	197
<i>Europapolitiek als een ideologische zwanenzang van</i> <i>plansocialisten</i>	200
<i>Europa krijgt een conservatiever imago</i>	205
<i>Toenemende kritiek op Europa in de PvdA</i>	209
<i>Europa als verouderd toekomstideaal</i>	212
<i>Van crisis naar crisis</i>	215
Conclusie	217
<i>'Realisme'</i>	217
<i>Mantra's</i>	220
<i>Elastisch Europa</i>	222
<i>Paradox: ideologisch Europa en de depolitisering van de</i> <i>nationale politiek</i>	224
Dankwoord	227
Geraadpleegde bronnen en literatuur	229
<i>Afkortingen</i>	229
<i>Archieven</i>	230
<i>Periodieken</i>	231

<i>Bronpublicaties</i>	231
<i>Internetdatabases</i>	231
<i>Literatuur en overige gedrukte bronnen</i>	232
<i>Audiovisuele bronnen</i>	258
<i>Interviews</i>	258
Noten	259
Verschenen in ‘De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815’	311
Register van persoonsnamen in de hoofdtekst	313
Illustraties omslag	319

Lijst van afkortingen in de tekst

- AKU – Algemene Kunstzijde Unie (later AKZO)
- ARP – Antirevolutionaire Partij
- CDA – Christen-Democratisch Appèl
- CDU – Christlich-Demokratische Union
- CHU – Christelijk-Historische Unie
- CNV – Christelijk Nationaal Vakverbond
- Coreper – Comité des Représentants Permanents
- CPG – Centrum voor Parlementaire Geschiedenis
- CPN – Communistische Partij Nederland
- CSV – Centrum voor Staatskundige Vorming, wetenschappelijk bureau KVP
- DDR – Duitse Democratische Republiek
- EBN – Europese Beweging in Nederland
- EdD – Eenheid door Democratie
- EDG – Europese Defensie Gemeenschap
- EEG – Europese Economische Gemeenschap
- EG – Europese Gemeenschappen
- EGKS – Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
- EPG – Europese Politieke Gemeenschap
- EU – Europese Unie
- Euratom – Europese Gemeenschap voor Atoomenergie
- EVA – Europese Vrijhandelsassociatie
- KVP – Katholieke Volkspartij
- MRP – Mouvement Républicain Populaire
- MSEUE – Mouvement Socialiste pour les Etats Unis d'Europe
- NAVO/NATO – Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
- NEI – Nouvelles Equipes Internationales
- NREB – Nederlandse Raad van de Europese Beweging
- NSB – Nationaal-Socialistische Beweging
- NVB – Nederlandse Volksbeweging
- OES – Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (later OESO)
- PBO's – Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisaties
- polcom – politieke commissie NREB

PvdA – Partij van de Arbeid

PVV – Partij voor de Vrijheid

SDAP – Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

SGP – Staatkundig Gereformeerde Partij

SPD – Sozialdemokratische Partei Deutschlands

UNR – l'Union pour la Nouvelle République

VN – Verenigde Naties (ook wel UNO genoemd)

VVD – Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Inleiding

De dromen van gisteren

Eurosceptis en het huidige publieke debat over Europese integratie

De vervulling van ‘dromen van gisteren’, zo typeerde de voormalige Euro-parlementariër voor het Christen-Democratisch Appèl (CDA) Arie Oostlander de Europese Unie (EU) in 2004.¹ Die verwezenlijking stemde veel Nederlandse burgers niet tevreden. Tegenwoordig wordt de EU vooral in verband gebracht met Brusselse bemoeizucht en het rondpompen van subsidies. Sinds de afwijzing van de Europese Grondwet in het referendum van 2005 zien zelfs pro-Europese politici zich genoodzaakt om hun sympathieën te verhullen tegenover hun kritische achterban. Vanaf het uitbreken van de eurocrisis in 2009-2010 lijkt Nederland tot de voorhoede van de eurokritische landen te behoren. De tijd van een ‘ever closer union’ in de EU op alle mogelijke beleidsterreinen is voorbij, schreef het kabinet op 21 juni 2013 aan de Tweede Kamer. ‘Ever closer union’ was een verwijzing naar het oprichtingsverdrag van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) uit 1957 – het resultaat van een Nederlands initiatief waar de Britten zich pas in 1973 bij aansloten – dat in de Nederlandstalige versie repte van een ‘steeds hechter verbond’ tussen de Europese volkeren. Dat het kabinet in het Engels refereerde aan deze verre voorganger van de EU, illustreert de neiging van de huidige Nederlandse politici om de EU als on-Nederlands neer te zetten.

Het Nederlandse ‘nee’ in het referendum op 1 juni 2005 over de Europese Grondwet, waarmee Nederland zijn pro-Europese imago kwijtraakte, vormde de aanleiding tot verschillende wetenschappelijke publicaties over de achtergronden van de al dan niet vermeende Nederlandse eurosceptis.² Eurosceptis is een term waarmee de politieke discussie over het gewenste karakter van de EU en het EU-beleid vernauwd wordt tot een vóór of tegen ‘Brussel’. Vanuit dit paradigma wordt door sommige opiniemakers en politici met terugwerkende kracht geconcludeerd dat de welwillendheid van Nederland ten aanzien van Europa vóór 2005 uiterlijke schijn was. Het ‘eurosceptische geluid is sterk verankerd in ons volk’,

leerde het verkiezingsprogramma van de Partij voor de Vrijheid (PVV) in 2012, dat Willem Drees – als minister-president tussen 1948 en 1958 medeverantwoordelijk voor de Nederlandse deelname aan de Raad van Europa, de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), de EEG en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom) – roemt als ‘euroscepticus’ en ‘zelfbewuste dwarsligger’ in het Europese experiment. We zullen later zien dat dit beeld niet klopt en dat de socialist Drees eerder een europsimist was – die niet geloofde in de werkelijke bereidheid van enkele lidstaten tot economische integratie – dan een euroscepticus.

In de zoektocht naar de wortels van de negatievere houding in de afgelopen jaren ten aanzien van de EU, wordt de welwillendheid uit de beginjaren van de Europese integratie (een ambigue term voor zowel economische, justitiële en culturele vervlechting als voor de oprichting van instituties ten behoeve van die vervlechting) ook door sommige journalisten gerelativeerd. Zo betoogt de voormalige correspondent in Brussel Caroline de Gruyter in *NRC Handelsblad* van 29 april 2013, dat het Nederlandse kabinet het supranationale karakter van het Schumanplan, waardoor dit kabinet macht zou moeten afdragen aan een Europese instelling, al in 1950 verafschuwde. De instinctieve eerste reactie van het kabinet was om het plan voor deze voorloper van de huidige EU af te wijzen, meent ze. Eigenlijk wenste Nederland een trans-atlantische gemeenschap, met liberalisme en vrijhandel als uitgangspunten, maar uit pragmatische overwegingen stemde het schoorvoetend in met integratie op het Europese continent. Volgens De Gruyter is dit nog altijd het geval. De Nederlanders hebben zich volgens haar vanaf het begin ongemakkelijk gevoeld bij het continentale Europa.³ Nu is het op zichzelf niet onjuist dat Nederland een grotere economische en politieke ordening wenste dan het Europa van de Zes (Frankrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Italië, België, Nederland en Luxemburg), maar in de Nederlandse pers werd de EGKS als een aanzet hiertoe gezien.⁴ Deze visie op Europa als één-na-beste ordening was allerminst exclusief aan Nederlanders voorbehouden. De Duitse politiek filosoof Carl Schmitt schreef al dat veel goede ‘Europeanen’ de politieke eenheid van Europa eigenlijk zien als het afvalproduct van een onhaalbare mondiale politieke eenheid.⁵ In De Gruyters betoog blijft bovendien buiten beschouwing dat de belangrijkste Atlantische partner, de Verenigde Staten, in die beginfase tevens de belangrijkste drijvende kracht was achter de continentale Europese economische (en militaire) integratie. Een derde bezwaar tegen De

Gruyters betoog is dat ze niet duidelijk maakt wie ze bedoelt met ‘de Nederlanders’. Ik zal in dit boek aantonen dat de opvattingen van politici en bestuurders over supranationale integratie sterk aan hun functie en hun portefeuille verbonden waren. Binnen het Nederlandse kabinet was er bij de minister van Economische Zaken Jan van den Brink direct veel enthousiasme voor het Schumanplan.⁶ De voorzichtige houding van bewindslieden als Drees en minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker ten aanzien van de EGKS was niet representatief voor de jubelstemming van veel Nederlandse politici en ook wel de Nederlandse kiezers ten aanzien van continentale Europese integratie.

Wat bezielde hen? Welke aannames en verwachtingen bepaalden hun denken? Een goed begrip van de Europese toekomstplannen van voorgaande generaties is van groot belang voor een zuiver politiek debat over de EU. Aan die zuiverheid ontbreekt het nogal eens. De polemisch ingestelde jurist Thierry Baudet is een zelfverklaard euroscepticus met een publicitair-politieke agenda. Hij ziet de europeanisering van de politieke besluitvorming als het resultaat van het werk van samenzwerende politieke ‘elites’ in heden en verleden. Zelf wil hij de supranationale EU vervuilen voor een vrijhandelszone in Europa, waarbij de nationale staat minder macht uit handen geeft – landen die behoren tot een vrijhandelszone schaffen de onderlinge invoerrechten af, maar houden wel elk hun eigen buitentarief voor de import van producten uit landen buiten de zone. Zonder enige aandacht te schenken aan de toenemende sociaaleconomische onmacht van nationale staten in de twintigste en eenentwintigste eeuw als gevolg van economische mondialisering, stelt hij dat de natiestaat bedreigd wordt door de EU, die wel supranationaal is, maar geen soevereine, federale democratie en die dit ook niet zal kunnen worden.⁷ Hij schetst een ideaaltypische nationale democratie en beschouwt de EU als de oorzaak van verwatering van de nationale, democratisch gelegiteerde beslissingsmacht. Het ‘hybride instituut’ EU dat is ontstaan, ziet Baudet als een ‘centralistische eenheidsstaat-zonder-statelijkheid’, die de opmaat vormt tot bureaucratische despotie. Exact dezelfde argumentatie tegen Europese integratie was al in 1953 in de marge van de Antirevolutionaire Partij (ARP) te horen (zie hoofdstuk 5).

Volgens Baudet gaat de Europese aanval op de nationale staat vergezeld van drogredenen, waarvan ‘Nooit meer oorlog’ er één is. De agressiviteit van Hitler-Duitsland valt volgens Baudet niet op zijn extreme nationalisme terug te voeren, maar op zijn Europese imperialisme. Dat imperialisme is

volgens hem een gemeenschappelijk trekje van het nazisme en het Europese streven.⁸ Baudets woede richt zich op de vermeende samenzwering van degenen die volgens hem een Europese federale staat nastreven zonder daar openlijk voor uit te komen – degenen die zeggen een supranationaal Europa na te streven. Volgens Baudet is dit een misleidend begrip.⁹ Bij hem dus geen Europese jubelstemming maar een decennialange ‘grandioze zwendelarij’ van politieke en intellectuele ‘elites’ die het ‘nee’ van de Europese bevolkingen tegen de Europese Politieke Gemeenschap (EPG) en Europese Defensie Gemeenschap (EDG) in 1954 nooit hebben kunnen accepteren. Zij gingen volgens Baudet in tegen de wens van de eigen kiezers met gebruikmaking van de in zijn ogen leugenachtige ‘Monnet-methode’:

Toen de open markt, de open grenzen en de gedeelde munt werden ingevoerd, wisten alle beslissers precies wat dit op termijn zou betekenen. Een politieke unie. Een federale staat. Maar ze wisten ook dat de bevolkingen er nooit in mee zouden gaan. Daarom zeiden ze het niet. Het moest eerst crisis worden – en dan konden ze doorpakken.

Iemand zou er ooit een geschiedenis van moeten schrijven, concludeert Baudet, maar hij lijkt daarmee niet erg goed thuis in de bestaande geschiedschrijving over Europese integratie.¹⁰ Een in het oog springende omissie in de literatuurlijst van zijn proefschrift is Alan Milwards *The European Rescue of the Nation State* uit 1992, dat het belang van federalistisch- en functionalistisch-denkende elites voor het integratieproces sterk relativeert en een tegenstelling tussen het Europese streven en de nationale belangen weerspreekt. Europese integratie creëerde de welvaart en werkgelegenheid die de voorwaarden vormden voor de opbouw van nationale verzorgingsstaten. En zij bonden de burger sterker aan de eigen nationale staat.¹¹ Dat het Europese integratieproces ook opgevat kan worden als een poging van nationale staten om de inperking van hun soevereiniteit af te remmen door deze partieel op te geven, ontgaat Baudet.¹² Hij lijkt a priori aan te nemen dat het Europese ideaal, dat hij zelf verafschuwt, de enige drijvende kracht is achter het integratieproces.

Over de vraag waarom de eurofiele elites kennelijk de behoefte voelden om decennialang te zwendelen, blijft Baudet vaag. Hij laat onvermeld dat de EDG weliswaar niet door het Franse parlement geratificeerd werd,

maar wel door de parlementen van vier andere West-Europese landen (en ook het parlement van het vijfde land, Italië, zou het EDG-verdrag waarschijnlijk geratificeerd hebben als het de kans had gekregen). Volgens Baudets eigen criteria werd de EDG dus wel door de bevolkingen van die landen geaccepteerd. Baudet lijkt ten onrechte te denken dat de gemeenschappelijke markt een plan van Jean Monnet was. Monnet, een invloedrijke Franse hoge ambtenaar en de inspirator van de EGKS, de EDG en Euratom, geloofde niet in de politieke haalbaarheid van een gemeenschappelijke markt. Hij dacht dat onderhandelingen hierover waarschijnlijk niet meer zouden opleveren dan een vrijhandelszone, die zijn federalistische einddoel zou ondermijnen. Monnet wilde bovennationale lotsverbondenheid in een beperktere maar cruciale 'sector', zoals de zware industrie, het militaire apparaat of atoomenergie creëren, in de verwachting dat daarmee de fundering gelegd werd voor een steeds grotere en hechtere gemeenschap tussen de volkeren van Europa. Het gewaagdere voorstel voor een Europese markt kwam van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Wim Beyen en was veel breder opgezet dan de 'sectorale' gemeenschappen van Monnet.¹³

Baudets eenvoudige schema met eurofiële elites en een sceptisch volk doet geen recht aan de vele vormen die het Europese denken kon aannemen. Hoe past bijvoorbeeld de rol van VVD-minister Stikker hierin? Volgens de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken verlangde de meerderheid van de Nederlandse kiezers tussen 1950 en 1952 'in een opwelling van idealisme' snelle europeanisering. Omwille van de verhoging van de levensstandaard en de werkgelegenheid zag Stikker de vorming van een Europese markt en de afdracht van nationale bevoegdheden als onvermijdelijk, maar een bovennationaal Europees gezag zou de Britten volgens hem afschrikken.¹⁴ Hij was ervan overtuigd dat overhaaste pogingen tot politieke eenwording het eenwordingsproces zouden schaden en remde het proces af, naar zijn eigen overtuiging tegen de wens van de kiezers.¹⁵

Als Baudets complottheorie iets aan het licht brengt, dan is het dat de context van de Europese toekomstdroom van gisteren vandaag niet meer begrepen wordt, zelfs niet in academisch onderzoek. Waarom namen de Nederlandse politici uit de jaren vijftig in meerderheid geen genoegen met een Europese vrijhandelszone – waarbij de nationale staten hun formele soevereiniteit behielden – zoals Baudet inmiddels bepleit voor het toekomstige Europa?

De 'Europese roes' van de jaren vijftig en zestig

Vanaf de bevrijding tot aan de culturele omwenteling van de jaren zestig leek een groot deel van de Nederlandse politieke elite de eenwording van (toen nog West-)Europa hartstochtelijk en zonder schroom te steunen. Dit wordt het duidelijkst verwoord door de spaarzame critici van Europese integratie in die tijd. De Nederlandse politiek was in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog in een 'Europese roes', schreef Marcus Bakker, vanaf 1956 Tweede Kamerlid voor de Communistische Partij Nederland (CPN), in zijn memoires. Tot het begin van de jaren zeventig overstemde het supranationale streven alles. Zijn eigen partij werd in de Kamer afgeschilderd als een 'bekrompen negentiende-eeuws stelletje'.¹⁶ Natuurlijk maakte Bakkers waarneming onderdeel uit van het communistische perspectief op de Koude Oorlog. Als geharnast stalinist had Bakker zelf grote bezwaren tegen economische, politieke en vooral militaire eenwording van West-Europa. De CPN typeerde propaganda voor de Europese EDG van West-Europese landen tegen het Oostblok in de jaren vijftig als landverraad, omdat voorstanders van de EDG 'onze jongens' zouden hebben willen plaatsen 'onder de bevelen van nazi-generaals'.¹⁷ Echter, niet alleen de communist Bakker maar ook Joop den Uyl, in de jaren vijftig directeur van de Wiardi Beckman Stichting (het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid – PvdA) en sinds 1966 partijleider van de PvdA, repte van dezelfde roes. Hijzelf was volgens zijn eigen verklaring uit 1979 in de beginfase van de Europese integratie slechts een meeloper met de Europese Beweging geweest. Via zijn partijgenoten Henk Brugmans, Wim Verkade en Alfred Mozer was hij met het Europese project verbonden. Maar hij was nooit een 'Europa-gelovige' geweest. 'Daarom', zei Den Uyl, 'heb ik de gedachte dat als je maar hard genoeg riep "Wat schitterend toch die Europese eenheid!", je een soort federaal Europa zou kunnen maken met een Europese regering, nooit zo erg realistisch gevonden en een typisch product van a-historisch denken. Ik heb niet zo veel pretenties, maar ik tracht wel m'n geschiedenis een beetje bij te houden...'¹⁸

In de jaren zestig werden kritische geluiden over de Europese integratie sterker. Vanaf het begin van de jaren zeventig werd de stemming ten aanzien van Europa onder de Nederlandse bevolking zichtbaar in de Nationale Kiezersonderzoeken die toen rondom Tweede Kamerverkiezingen gehouden werden. Nog altijd bestond er een positieve grondhouding over de Europese Gemeenschappen (EG) en de groep voorstanders van

de vorming van een West-Europese regering groeide zelfs, maar ze was kleiner dan de groep tegenstanders.¹⁹ Het economische integratieproces werd min of meer stilzwijgend gesteund. De kiezer werd door de politiek ook niet expliciet geraadpleegd over de (in 1991 in het Europese overleg van tafel geveegde) plannen van de Nederlandse regering voor een meer communautaire EU, over de invoering van de euro als betaalmiddel in 2002 of de grote uitbreiding van de EU in 2004. Enthousiasme of onverschilligheid maakten geleidelijk aan plaats voor ergernis. De verwerping in het landelijke referendum van 2005 van de nieuwe Europese Grondwet was mede een gevolg hiervan. Ook werd door sommige politici de vrees gevoed dat de grondwet de voorbode was van een Europese 'superstaat'. De eurocrisis, aan het licht gekomen door de uit de Verenigde Staten overgewaaide kredietcrisis, genereerde opnieuw een hevige politieke discussie over de begrenzing van de integratie in Europa die nog altijd voortduurt.

Tussen het einde van de jaren veertig en het einde van de jaren zestig was er sprake van een politieke jubelstemming over Europa. Hoe authentiek was deze en hoe valt deze te verklaren? In dit onderzoek wordt het antwoord op die vraag gegeven aan de hand van de Europese standpunten van de Nederlandse politieke partijen van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. Bijzondere aandacht krijgen de Katholieke Volkspartij (KVP), de PvdA en de ARP. De PvdA en de orthodox-protestantse ARP waren partijen met een actief kader, die een duidelijke partijlijn wensten, die ook een zekere mate van partijdiscipline kenden maar die aanvankelijk een sterk van elkaar afwijkende ideologie en partijcultuur hadden. De KVP, in ideologisch opzicht een wat lossere verband, vormde een brug tussen beide. Op basis van het ledental waren het de drie grootste partijen in de door mij onderzochte periode. Ze hadden ook de meeste invloed in de landspolitiek. De kleinere zusterpartij van de ARP, de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de rechts-liberale Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) kenden minder partijdiscipline en hadden nauwelijks stemdwang, waardoor een duidelijke partijlijn moeilijker te herkennen is. De opvattingen van de communistische CPN waren ingegeven door de Koude Oorlog. Die partij was in die tijd vanwege haar sympathie voor de communistische regimes achter het IJzeren Gordijn de paria van de landspolitiek. Aan de CHU, de VVD en de CPN wordt om deze redenen in dit onderzoek alleen zijdelings aandacht geschonken.

De periodisering van dit onderzoek volgt de institutionele ontwikkeling van de naoorlogse Europese samenwerking. Die begon in 1947 met de

verdeling van de Amerikaanse Marshallhulp. Als eindpunt voor dit onderzoek is het opstandige jaar 1968 gekozen, het jaar ook waarin de douane-unie van de EEG – met een vrij onderling verkeer van goederen en gemeenschappelijke importheffingen voor import uit landen buiten de unie – tot stand kwam. Vanaf 1967 zou het ledental van de politieke middenpartijen gestaag afnemen. De mobilisatiefunctie van politieke partijen werd deels overgenomen door sociale bewegingen als de vredesbeweging en de feministische beweging.

Vanaf de late jaren veertig tot halverwege de jaren zestig kreeg de katholieke politiek ruwweg eenderde van de stemmen in nationale parlementsverkiezingen. De KVP had kenmerken van een naoorlogse Europese christen-democratische partij, zoals de Mouvement Républicain Populaire (MRP) in Frankrijk, de Christlich-Demokratische Union (CDU) in West-Duitsland of Democrazia Cristiana in Italië.²⁰ De KVP domineerde de Nederlandse politiek vanaf 1945 tezamen met de sociaal-democraten van de PvdA, die in dezelfde periode meestal iets minder kamerzetels haalden dan de KVP, behalve in 1952 (evenveel) en 1956 (meer). De KVP en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP)/PvdA waren vanaf 1945 de drijvende krachten achter verschillende kabinetten op brede basis. Een keerpunt voor de KVP kwam met de verkiezingen van 1952. De partij schoof naar rechts op en begon de PvdA als een serieuze concurrent te zien bij het winnen van de stem van het electoraat in het katholieke Zuiden.²¹ De ARP (negen tot dertien procent van de zetels) behoorde in de eerste jaren na de bevrijding tot de oppositie, de iets kleinere CHU had tot 1952 representanten in respectievelijk het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946), het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951) en het kabinet-Drees II. Vanaf 1952 namen de twee zusterpartijen gezamenlijk deel aan de brede kabinetten, maar ze waren minder invloedrijk dan de KVP en de PvdA tot 1958, toen de laatste partij zich terugtrok uit de kabinetscoalitie. Van 1959 tot 1973 regeerde de KVP met de ARP, de CHU en de VVD, met uitzondering van een korte, ongelukkige samenwerking met de PvdA en de ARP in 1965-1966 (van 1966 tot 1967 vormden de KVP en de ARP een minderheidskabinet ter voorbereiding van nieuwe verkiezingen). De KVP en de PvdA hadden allebei te maken met verwante splinterpartijen. De KVP werd in de verkiezingen van 1948 en 1952 ter rechterzijde geflankeerd door de Katholiek Nationale Partij, de PvdA vanaf de verkiezingen van 1959 ter linkerzijde door de Pacifistisch Socialistische Partij. De theocratische Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) vertegenwoordigde een klein en geïsoleerd

segment van het Nederlandse orthodoxe protestantisme. Nieuwkomers in de Nederlandse politiek waren het vrijgemaakt-gereformeerde Gereformeerd Politiek Verbond en de populistische anti-etatistische Boerenpartij na de verkiezingen van 1963 en Democraten '66, de sociaal-liberale vernieuwers van het politieke bestel, vanaf de verkiezingen van 1967.

De onvermijdelijkheid van Europa

Dit onderzoek gaat niet over de macht die de partijen op het beleid ten aanzien van Europese integratie wisten uit te oefenen, maar over de omgang van de nationale partijpolitiek met Europese integratie. Waarom werd deze integratie gewenst? Welke rol speelde het 'nationaal belang' in de politieke partijen, het parlement, het kabinet en het staatsapparaat? Hoe ideologisch was het Europabeeld in de partijen en welke taak zagen de partijen voor zichzelf weggelegd bij de creatie van Europa? Tevens wordt onderzocht of de beelden van zo'n geïntegreerd Europa van invloed waren op de omgangsvormen tussen de politieke stromingen in de nationale politiek.

De hoofdstelling van dit boek is dat de Europese euforie in de Nederlandse politiek gebaseerd was op ideologische duidingen van de eigen geschiedenis en op eigen ideologische projecties op de Europese toekomst. Dit boek betoogt dat het Nederlandse politieke denken over Europese integratie in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog bepaald werd door de in het interbellum ingesleten opvatting dat Europese welvaartsvergroting door middel van economische schaalvergroting onvermijdelijk was. Omdat er in de jaren dertig geen gevolg was gegeven aan deze noodzaak, had het nationaal-socialisme in Duitsland door de crisis van de jaren dertig de wind in de zeilen gekregen, zo was de heersende opvatting. Na de Tweede Wereldoorlog werd welvaartsvergroting noodzakelijk geacht in de strijd tegen een andere totalitaire vijand: het communisme.

De politiek wordt misschien niet uitsluitend door ideeën en mentaliteiten bepaald, maar verwachtingen en dwanggedachten spelen er wel een belangrijke rol in. Hieronder probeer ik na te gaan in hoeverre Nederlandse politici uit de KVP, de PvdA en de ARP ten aanzien van Europese integratie een *epistemic community* vormden, met gedeelde mythen, gedeelde normatieve overtuigingen, gedeelde analyses van in het verleden ontstane problemen en van opties voor de toekomst, gedeelde noties

over politieke legitimiteit van het project en gezamenlijke initiatieven.²² Ideeën over het nationaal belang spelen hier een sleutelrol. Sinds de opkomst van het statensysteem in de vroegmoderne tijd verwijst het begrip politiek naar de behartiging van het staatsbelang in het verkeer tussen staten. Het wordt gebruikt om er de techniek van het spel om de macht mee aan te duiden. Sinds de opkomst van ideologische (partij)politiek in de negentiende eeuw refereert politiek aan de manier waarop politieke stromingen hun programma proberen te realiseren.²³ Behartigden politici met Europese integratie op ideologisch-neutrale wijze het eigen nationaal belang of poogden zij de eigen partij-ideologie door te voeren? In de jaren vijftig was het nationaal besef in Nederland sterk, mede als gevolg van de herinneringen aan de Duitse bezetting. De verbrokkeling van de Europese koloniale rijken – waardoor de Europese nationale staat in feite pas vanaf het begin van de jaren vijftig een echte realiteit werd – riep defensieve reacties op. Juist op dat moment leek de nationale soevereiniteit aangetast te worden door buitenlandse plannen voor Europese integratie. Ik wil vaststellen welke rol de eigen nationaliteit in het parlement, tussen de partijen en binnen de partijen speelde. In hoeverre werd de vrijmaking van de Europese markt als onpolitieke ‘techniek’ beschouwd ten behoeve van nationale doelen, zoals de opbouw van nationale verzorgingsstaten?

Doorgaans wordt aangenomen dat Europese integratie binnen de politieke partijen in handen werd gelaten van enkele specialisten (de ‘Europeanen’) die het onderling wonderwel eens waren. Aangenomen wordt dat de houding van politieke partijen bepaald werd door nationale overwegingen, zoals de militaire veiligheid van Nederland in de Koude Oorlog en zijn economische belangen. Daarbij kwam dat de politieke zwaargewichten in de partijen zich eigenlijk niet met Europese integratie bezighielden tot de eerste verkiezingen voor het Europees Parlement in 1979.²⁴ Europa werd boven de politieke scheidslijnen uitgetild, zo wordt algemeen aangenomen.²⁵ Nederland zou zelfs naar een apolitiek Europa gestreefd hebben.²⁶ Het beeld overheerst dat Europeanen uit verschillende stromingen gezamenlijk optrokken en het nationaal belang daarbij belangrijker achtten dan de ideologie van de stroming waartoe zij behoorden. Naar de ideologische scheidslijnen in het Europese debat is dan ook niet veel onderzoek verricht. Ik laat zien dat het discours over Europa sterk functie bepaald was. Bewindslieden en ambtenaren waren retorisch geketend aan het nationaal belang. Dat gold in mindere mate ook voor